

М.Қ. Ескеева
М.М. Қосыбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: yeskeyeva@mail.ru

Қазақ, қырғыз және қарақалпақ мақал-мәтелдерінің семиологиялық табиғаты

Аңдатпа. Мақал-мәтелдер семантикасын жан-жақты зерттеу халықтың тұтас болмысын танытатын маңызды мәселе. Мақалада қыпшақ тобына жататын қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдерінің тілдік жүйедегі семиологиялық табиғаты салыстырмалы тұрғыдан сараланады. Паремиялардың семантикалық өрісі мақал-мәтелдердің ішкі құрылымындағы паремиялардың көп деңгейлі көп функциялы компоненттерінің жиынтығы таңбалаушы және таңбаланушы белгілер арқылы қалыптасатыны нақтыланады. Күрделі тілдік таңба болып табылатын мақал-мәтелдер семантикасының өзек компоненті мен шеткері-жанама компоненттерінің шегі ажыратылып, біртұтас паремиялогиялық мағынаның ерекшеліктері анықталады. Мақал-мәтелдердің мазмұнындағы эксплицитті және имплицитті мағыналардың таңбалану ерекшеліктері айқындалады. Паремиялардың ішкі құрылымындағы таңба мен таңбаланушы ұғым арасындағы байланыс мақалды қолданушының мақсаты мен жағдаятқа қатысты талданады. Біртұтас паремиялогиялық мағынаның таңбалануы мақалдың сыртқы құрылымындағы лексемалардың семантикалық өрісі негізінде (зат пен зат, зат пен оның қасиеттері т.б.) жүзеге асатыны көрсетіледі. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні мен дәйектемелік-дәлелдемелік мәні әлеуметтік өмірдің, жалпы қоғамның тұтас жүйесіне қатысты айқындалады. Қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінде паремиялогиялық параллельдердің өте жиі кездесуі, олардың күрделі лингвистикалық бірлік ретінде бірдей таңбалануы туыс халықтардың тұрмысы мен салт-дәстүрінің, өмірлік ұстанымдарының ортақтығы жалпы қыпшақтық дүниетаным тұрғысынан сипатталады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, мақал-мәтелдер, паремиялогиялық мағына, паремиясема, семантикалық құрылым, денотат, эксплицитті мағына, имплицитті мағына, семиология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-24-34>

Кіріспе

Халық тәжірибесінен қорытылған мақал-мәтелдер барлық тілдерге тән әмбебап құбылыс ретінде күрделі тілдік таңбалар қатарынан орын алады. Адамзат қоғамына қызмет ететін салалардағы немесе адамның

өз қабілеті мен қызметіндегі, табиғаттағы ақпараттың сақталуы мен қабылдануына, таралуына қатысты әртүрлі таңбаларды бір жүйеге тоғыстыратын ортақ теория қалыптастыруды көздейтін жалпы семиотикадан дамыған лингвистикалық семиотиканың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл тілдік таңбалар мен

тілге жатпайтын таңбалар арасындағы айырмашылықтардан туындайды. Лингвистикалық семиотика тілдің таңбалық сипатын зерттеуде тілдік таңбалардың тек өзіне ғана тән белгілерін саралауға, таңбаның өзі білдіретін ақпаратпен қарым-қатынасын ашуға басымдық береді. Тілдік емес таңбалар негізінен шарттылыққа құрылады, таңба мен мағына арасында, яғни таңба мен таңбаланушы арасында табиғи байланыс, біртұтастық болмайды. Дыбыстық жазу жүйесіндегі әріптерден басқа тілдік таңбалар тек нақты бір белгіні ғана таңбаламайды, тұтас дүниені – адамның өзін-өзі, табиғатты, ортаны танып-білуінің, дүниетанымын қалыптастырып дамытудың, ойлау жүйесін жетілдірудің, әлеуметтік ортамен байланысқа түсуінің құралы.

Тегі бір, салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігі ұқсас қазақ, қырғыз және қарақалпақ халықтары тіліндегі мақал-мәтелдер де тұтас этностың тарихи және мәдени дамуының көрінісі. Өмірдің барлық жағдаяттарына қатысты тұжырымдамалық қорытындылар арқылы бүгінгі және келер ұрпаққа бағыт-бағдар беретін мақал-мәтелдерді зерттеу тек тіл білімінде ғана емес барлық гуманитарлық ғылым салалары үшін де аса маңызды. Батыс қыпшақ тілдері тобындағы қазақ, қарақалпақ және шығыс қыпшақ тілдері тобындағы қырғыз мақал-мәтелдері құрылымдық және антропозектік тұрғыдан жан-жақты зерттеліп жүргенімен күрделі тілдік таңба ретінде арнайы зерттеу нысанына алынбауы мақала тақырыбының өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің мақсаты – қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдерінің таңбалық сипаты мен паремиологиялық мағынаның тығыз сабақтастығын ішкі құрылымдағы көп деңгейлі және көп функциялы паремиосемалардың таңбалану ерекшеліктері негізінде анықтау. Міндеттері: мақал-мәтелдердің ішкі құрылымындағы паремиосемалардың жиынтығын анықтау; күрделі тілдік таңба болып табылатын мақал-мәтелдер семантикасының өзек компоненті мен шеткері-жанама компоненттерінің шегін ажырату; біртұтас паремиологиялық мағынаның семиологиялық табиғатын паремиосемалардың эксплицитті және

имплицитті мағыналарының таңбалану ерекшеліктері негізінде анықтау; паремиялардың ішкі құрылымындағы таңба мен таңбаланушы ұғым арасындағы байланысты жағдаятқа қатысты талдау; біртұтас паремиологиялық мағынаның дамуын мақалдың ішкі құрылымындағы жекелеген зат пен заттың, зат пен оның қасиеттерінің немесе әртүрлі заттарға тән қасиеттердің өзара қатынасы негізінде талдау; қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақалдарының ішкі құрылымында таңбаланған жалпықыпшақтық дүниетанымды көрсету.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу материалдарын қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің мақал-мәтелдер жинақтары құрайды. Мақал-мәтелдер көп деңгейлі, көп функционалды күрделі лингвистикалық құрылым болғандықтан интегративті-кешенді зерттеу әдістерін қолдануды талап етеді. Зерттеу барысында дәстүрлі сипаттау тәсілі; салыстырмалы-синхронды әдіс; жүйелі-қатысты, сатылы-қатысты ұстанымдарына негізделген жүйелеу әдісі; абстракциялықтан нақтылыққа көшу әдісі, жалпылау және даралау тәсілі пайдаланылды. Паремиялық денотаттардың ішкі референцияларының деңгейін анықтауда дистрибутивті талдау; жалпы паремиологиялық мағынаны анықтау барысында семантикалық бірегейлендіру әдісі, паремиологиялық мағынаның жүйелік деңгейлік құрылымын анықтауда компоненттік талдаудың элементтері; паремия мағынасына нақты және дифференциалды түсініктеме беру үшін инроспекция әдісі қолданылды. Қолданылған танымдық-логикалық, семантикалық амал-тәсілдер мақалдардың ішкі құрылымындағы паремиосемалардың эксплицитті, имплицитті компоненттерін ажыратуға, тура мағына мен ситуативті мағынаның өзара қатысын анықтауға мүмкіндік береді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Күрделі лингвистикалық бірлік – мақал-мәтелдердің таңбалық сипаты да өзінің көп түрлілігімен, көп деңгейлігімен, көп функци-

ялығымен ерекшеленеді. Тілдік жүйедегі күрделі таңба мақал-мәтелдердің тұжырымдамалық біртұтас мағынасының қалыптасуы, дамуы, жағдаяттық қолданыс аясының кеңеюі оның семиологиялық табиғатымен тікелей байланысты. «Таңбалар арасындағы сөз тізбегіндегі қарым-қатынасты білдіретін синтактика; таңба мен сол арқылы белгіленген заттың арасындағы қарым-қатынасты білдіретін семантика; таңба мен оны пайдаланушылар арасындағы қарым-қатынасты білдіретін прагматика» [1, 280-281 бб.] ұғымдарын ұштастыратын лингвистикалық семиотика (семиология) мақал-мәтелдер мазмұнындағы жүйелік-деңгейлік паремиясемалардың жиынтығынан тұрады. «Тілдік таңбалардың басқа жүйедегі таңбалардан икемді, оралымды болатыны, объективті өмір шындығын жинақтап бере алатыны, көп функциялы болуы олардың көп қабатты иерархиялық құрылымды болуынан» [2, 156-157 бб.].

«Халық даналығының қазына-байлығы саналатын мақал-мәтелдердің және сол сияқты басқа да тұрақты тіркестердің пайда болуы, тіл өнерінің дамуына, сол тіл арқылы адамзат қауымының асыл арманын, ақыл-парасатын, өмірлік тәжірибесін, дүниетанымын ұрпағына ғибрат етіп ұсыну әрекеті нәтижесінде туындап, қалыптасқан рухани құбылыс болып есептеледі» [3, 8 б.]. Барлық тілдерге тән универсалды күрделі тілдік бірлік – мақал-мәтелдер әр тіл бойынша жан-жақты қарастырылған, өзіндік зерттелу тарихы бар сала. Мақал-мәтелдердің синтаксистік конструкциясы, варианттылығы айырықша назарға алынды, осы бағыттағы зерттеулер қатарында В.М.Мокиенконың [4], Е.Н.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың [5] т.б. ғалымдардың еңбектері бар. Мақал-мәтелдердің анықтамасы мен құрылымын, жалпы сипаттамасы мен жіктелісін жүйелеуде, лингвофольклористикалық тұрғыдан зерттеуде З.К.Тарлановтың [6], Г.Л.Пермяковтың [7; 8] еңбектерінің орны ерекше. Паремиялардың лингвомәдениеттанымдық қырларын анықтаумен Н.Ф.Алефиренко, Ю.Д.Апресян, В.И. Карасик, В.Н.Телия, Ф.Ф.Фархутдинова, Н.Н.Семенов т.б. көптеген зерттеушілер айналысты.

Г.Л. Пермяков мақал-мәтелдердің логикалық құрылымын логика-семиотикалық құбылыс ретінде қарастырады [7, 19 р.]. Этникалық, географиялық, тарихи және тілдік ерекшеліктеріне қарамастан бірдей немесе ұқсас жағдаятты модельдейтін әртүрлі халықтардың мақал-мәтелері бірі-біріне өте жақын екенін көрсеткен ғалым, барлық халық тіліндегі паремияларды төрт инварианттық топқа немесе логика-семиотикалық инварианттарға жіктеуге болатынын айтады: 1. Зат пен оның қасиеттері арасындағы қатынас: егер қандай да бір зат (P) қандай да бір қасиетке (x) ие болса, онда оның басқа да қасиеттері (y) бар: $P(x) \rightarrow P(y)$; 2. Зат пен заттың арасындағы қатынас, егер бір зат (P) болса, онда басқа да зат (Q) бар: $(P \sim Q) \rightarrow [E(P) \rightarrow E(Q)]$; 3. Әртүрлі заттардың қасиеттерінің қатынасы, сол заттардың өзара қатынасына сәйкес: егер қандай да бір зат (Q) болса, ол басқа бір затқа (P) тәуелді, сонымен бірге P қандай да бір қасиетке (x) ие, тәуелді зат та (Q) сол қасиетті иеленеді: $(P \rightarrow Q) \rightarrow [P(x) \rightarrow Q(x)]$; 4. Заттардың әрқайсысының жеке қасиеттеріне байланысты қатынасы: егер зат P қандай да бір жағымды қасиетке (x) ие болса, онда Q зат ол қасиетке (x) ие емес, яғни P заты Q-ден артық: $[(P \rightarrow x) \wedge (Q \rightarrow x)] \rightarrow (P > Q)$. Ғалым әрбір логика-семиотикалық конструктивті үлгінің кем дегенде екі түрі болатынын көрсетеді [7, 23-24 сс.]. Түркі мақал-мәтелдерінің мазмұны да олардың ішкі құрылымының заттар мен құбылыстардың олардың түрлі қасиеттерінің өзара қарым-қатынасы негізінде қалыптасатынын көрсетеді.

Қазақ мақал-мәтелдерін зерттеумен Б.Шалабаев, М.Ғабдуллин, С.Нұрышев, Б.Адамбаев, Р.Сәрсенбаев, Ә.Қайдар, Ғ.Тұрабаева, А.Донбаева, С.Сәтенова, З.Ерназарова, С. Ахметова, А.Нұрмұханов, Қ.Қалыбаева, Ә.Мұқышева т.б. ғалымдар; қырғыз мақалдары бойынша Ш.Ашубаев, Н.Чекменов, Б.Керимжанов, Ш.Усупбеков, К.Рысалиев, Х.Карасаев, Т.Жолдашов, Б.Молдокожаев, М.Бекмухамедова, С.Закиров, Д.Давлетбакова, А.Жумагулқызы т.б.; қарақалпақ мақал-мәтелдері бойынша Т.Ниетуллаев, Е.Бердимуратов, Ш.Абдиназимов, Ш.Хожанов, А.Пирниязова, В. Юсупова, Н. Балтабаева т.б. зерттеушілер айналысты. Қа-

зақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдерінің синтаксистік құрылымы, семантикалық-тақырыптық топтары, лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық қырлары жан-жақты зерттелгенімен тілдік таңба тұрғысынан арнайы зерттеу нысанына алынған жоқ. Қазақ мақал-мәтелдерінің ішкі құрылымындағы семантикалық компоненттерді анықтауға мол мүмкіндік беретін ең маңызды еңбек академик Ә.Т.Қайдаровтың зерттеуі [3].

Талдау

Мақал-мәтелдердің мағыналық құрылымына жүйелік-деңгейлік ұйымдасу тән болғандықтан жалпы паремиологиялық семантиканың барлық деңгейінен паремиологиялық таңба мен оны қолданушының қарым-қатынасын сипаттайтын прагматикалық компонент көрініс береді. Мақал-мәтелдің мазмұндық аясының ауқымдылығына орай қолданушы жағдаятты ескере отырып, өз ойының дәйектемелік-дәлелдік сапасын арттыруға ұмылады. Мысалы, қыпшақ тобына жататын қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдеріндегі – қаз. *Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ* ≈ қырғ. *Баш кеспек бар, тил кеспек жок* ≈ ққалп. *Бас кеспек болса да, тил кеспек жоқ* паремиологиялық параллелінің өзек семасында еркін ойлы, қандай жағдай болса да ойын ашық айтуды құптайтын дала демократиясы таңбаланып тұр. Мақалдың ішкі құрылысы заттың, құбылыстың, әрекеттің «бар» немесе «жоқ» қасиеттерінің қатынасына құрылған: «...логикалық конструкциялар болу, болмау бергілерінің қарама-қарсылығынан тұруы мүмкін» [8, 30 с.]. Мақал құрамындағы сөйлемнің бірінші сыңары қазақ қоғамында бас алу, яғни өлім жазасының барын, екінші сыңары тіл кесу жазасының жоғын таңбалайды: «қазақ салт-дәстүрінде қылмыскерді жазалаудың түрі көп болса да, біреуге шындықты айтып, не жалған сөйлеп тіл тигізген, абыройын төккен адамның басын кесіп алу болса да, тілін кесіп тастап жазалау болмаған» [3, 240 б.]. Бұл дәстүр қазаққа етене жақын қарақалпақтар мен қырғыздарда да болғанын паремиялардың өзгеріссіз қайталанатыны айғақтайды.

Қандай жағдай болса да шындық айтылуы қажеттігін үндейтін мақалдың негізгі мазмұны қолданушының мүддесіне байланысты құбылуы мүмкін. Қолданушы қандай мақсатта айтады, өз мүддесін шындық жолымен қорғай ма әлде қалай да өзін немесе жақынын ақтап алу үшін өтірікке, жалаға, қиянатқа жол бере ма? Сондай-ақ, мақал даулы мәселе барысында сөз сұрау мақсатында, бір-біріне ауыр сөз айтып өзара ренжісіп қалған адамдарды татуластыру мақсатында, біреуге шындықты айтамын деп басы бәлеге қалған адамға қатысты т.б. жағдаяттарда қолданылады. Бұл жағдаятқа байланысты прагматикалық компоненттің басымдыққа ие болатынын көрсетумен қатар, мақалдың ішкі құрылымының көп функциялығын да сипаттайды. Мақалдың жағдаяттық қолданыстағы мағыналары жалпы паремиялық мазмұн аясындағы шеткері семантикалық компоненттерді құрайды.

Бір немесе екі-үш сөйлемнен тұратын мақал мәтіні шағын болғанымен семантикалық мазмұны көлденең бағытта да терең, тік бағытта да аса кең. Мақал мазмұнындағы тұжырымдамалық ақпарат негізінен екі түрлі жолмен беріледі: 1) ойды тайға таңба басқандай ашық әрі айқын жеткізу, паремиологиялық мағынаның эксплицитті болуы; 2) ойды астарлап, бейнелеп жеткізу, яғни паремиологиялық мағынаның имплицитті болуы. Бұл тұжырымдамалық ойды тиянақтап, көркем де бейнелі әрі жинақы тілмен түйіндеп беретін мақалдың семиологиялық табиғатынан айқын аңғарылады. Ойды ашық жеткізетін мақалдар синтаксистік немесе мәтіндік тура мағынасы кейде паремиологиялық мағынаның өзек семасымен сәйкес келеді, шеткері паремиясемалар тікелей өзек семадан тарайды. Мысалы, эксплицитті сипаттағы – қаз. *Балаға тиме, бәлесі жұғады. Қатынға тиме, қарасы жұғады* ≈ қырғ. *Балаға тийбе баләси жугат, катынға тийбе қарасы жугат* ≈ ққалп. *Балаға жақынлама бәлеси жугады, Қатынға жақынлама, қарасы жугады* паремиясының тура «мағынасы бала мен әйелге қол көтерме, қатты сөз айтпа» ішкі құрылымда таңбаланған өзек паремиясемаға толық сәйкес келеді. Шеткері-жанама паремиясемаларды құрайтын

«балаға (жалпы бала) тиме» (дифференциал семалары: «өзге балалар», «өз балаларың»); «қатынға (жалпы әйел қауымы) тиме» (дифференциал семалары: «бөтен әйелдер: қыз, келіншек, орта жастағы әйел, кемпір, кейуана т.б.», «өз жақындарың: ана, қыз, келін, әкпе, жеңге т.б.» ұғымдарының таңбалары өзек семадан тарай отырып, эксплицитті де, имплицитті компоненттерді таңбалауы мүмкін. Бұл жерде *тиме*, *жақындама* етістіктерінің семантикалық өрісіндегі «ұрма», «сөкпе», «ұрыспа», «зорлық жасама», «күш көрсетпе» т.б. ұғымдар да жаңа паремioseмалар тудыруға ықпал етіп, мақалдың жағдаяттық қолданыстағы семантикалық шеңберін кеңейте түседі. Сол сияқты, *бәле*, *қара* лексемаларының мазмұнындағы семалар да паремиялогиялық мағына аясын дамытуға қызмет етеді. Өмірде мінезі, әдебі әртүрлі әйел (қыз) болады. Кейде жігіттер әдепті қыздардың сөзге қалуына себеп болып жатады, кейде әдепсіз, сөзі ащы әйелдерге жақындаймын деп өздері ұятқа қалып жатады. Көпшілік алдында әйелмен бет жыртысу, сөзге келу ер адамға абырой әпермейтін қылық. Мұндай жағдаяттар да мақалдың ішкі құрылымында таңбаланады. Барлық паремioseмалар жинақтала келе ер азаматтың қоғамдағы орнын, әйел мен балаға деген қамқорлығын таңбалайды. Мақалдың түпкі идеясы – ер-азаматтың әлеуметтік қоғамдағы мәртебесіне сай этикалық нормаларды насихаттау, әдептілікке үндеу.

Мақал-мәтелдер мазмұнынан анықталатын бірнеше паремioseмалық компоненттердің әрқайсысының түрлі негіздемелік сипаттамасы болады және олардың күрделілік деңгейі де әртүрлі болып келеді. Коммуникативті үдерістегі жағдаятқа байланысты паремioseмалардың біріне басымдық беріледі, сөйлеуші мен адресат арасындағы қатынас әрекетінде сол мән қабылданады. Сондай-ақ, астарлы оймен берілген мақал мәтініндегі тура мағына паремиялогиялық мағынаның өзек семасын құрағанмен біртұтас паремиялогиялық мағынаны айқындай алмауы да мүмкін. Мысалы: қаз. *Жығылсаң нардан жығыл/Құлсаң нардан құла ≈ қырғ. Жығылсаң нардан жығыл* мақалының этимологиясы үстінен

құлаған адамға түіе шудасын төсейді, ат жалын төсейді деген халықтың мифологиялық дүниетанымынан туындайды. Мақалдың тура мағынасы жалпы паремиялогиялық мазмұнды анықтауда аса маңызды емес, яғни *нардан жығылу* тіркесі астарлы ойды сипаттайды. Паремияның имплицитті мағынасы «жеңілсе де, жеңілген адамның мәртебесі биік, атақ-лауазымды адам болсын, сәтсіздікке ұшыраса да, қолға алған ісі мәнді-маңызды, күрделі болсын, елдің батылы бармайтын мәрттікке барып, одан жеңілсе де айыбы жоқ, өйткені мұның бәрі осалдықты емес, мықтылықты, өжеттікті, бірбеткей алғырлықты көрсетеді» [3; 36] деген омонимиялық, синонимиялық қатынастармен қатар антиномиялық қатынасты да қамтитын көп деңгейлі, көп функционалды күрделі тұжырымдамалық ойды таңбалайды. Мақал мақсаткерлікке, батылдыққа, қиындықтан қорықпауға үндейді. Кей жағдайда қазақ тіліндегі *Атың шықпаса – жер өрте* мақалымен синонимдік қатар құрып, әзіл-қалжыңдық сипатта да қолданылады.

Мақал-мәтелдердің астарлы, жасырын семантикалық құрылымы этностың дүниетанымдық ерекшеліктері арқылы ғана танылады. Мысалы:

Малым – жанымның садағасы, Жаным – арымның садағасы. Мақалдың жалпы паремиялогиялық мағынасы «кісіліктің негізі – ар, әрдайым арыңды сақта» деген халықтық ұғым-түсінікті таңбалайды. Ішкі құрылымның өзек семасы «әркімге жаны қымбат, денсаулығыңды, өміріңді сақта, жиған малыңды (дүниенің) өміріңді, денсаулығыңды сақтау үшін жұмса» түрінде таңбаланады. Ішкі логикалық конструкциясы зат пен заттың, нақтырақ айтсақ, бір зеттың келесі бір заттан артықшылық қатынасын таңбалайды. Шеткері-жанама паремioseмалық компоненттері «денсаулығың, өмірің үшін малыңды (дүние-байлығыңды) аяма», «өмірден де ар-ұят, намыс қымбат, намысыңды сақта», «ар-намысың үшін жаныңды, өміріңді қи», «ұятқа қалғанша өлгенің жақсы» т.б. түрінде таңбаланады. Мақал құрамындағы лексемалық компоненттердің семантикалық өрісі паремиялогиялық мағынаның кеңеюіне ықпал ете алады: *мал*

«мал», «байлық», «ақша», «дүние-мүлік» т.б.; жан «жан», «өмір», «денсаулық», «адам», «отбасы мүшелері», «бала», «бауыр» т.б.; ар «ар», «ождан», «ұят», «намыс»; садақа «садақа», «құрбан», «шығын», «өтем» т.б. Эксплицитті сипатта берілген паремиологиялық мағынаның кейбір компоненттері логикалық негізде анықталатын имплицитті құрылымға негізделді. Қазақ халқының негізгі өмірлік ұстанымын, аршыл, намысшыл рухын сипаттайтын мақалдың ішкі құрылымындағы паремиосемалар жағдаяттық қолданысқа, оқиғаның прагматикалық сипатына байланысты түрленіп отырады: 1) жалпы ғибраттық мәнде, жастарды тәрбиелеу мақсатында; 2) өзінің, жақындарының денсаулығын күтуге, ауруын емдеуге малын аяп жүрген адамға; 3) немесе керісінше, өзінің, туғандарының денсаулығы үшін бар қаражатын жұмсап жүрген адамға қатысты; 3) намыссыздық, арсыздық танытып ұятқа қалған адамға; 4) намысы тапталып, қорланып жүрген адамдарға; 5) намысқа шыдай алмай өз басын немесе жақындарын өлімге қиған адамға қатысты т.б. қолданылады.

Сырын білмес аттың сыртынан жүрме ≈ ққалп. *Сырын билмеген аттың сыртынан жүрме* ≈ қырғ. Сырын билбеген аттың сыртын сылаба мақалының этимологиялық тура мағынасы, өзек компоненті «өзің күнде пайдаланып жүрмеген, мінезі, әрекет-дағдысы беймәлім жылқыдан абай бол, артқы аяқтарынан аулақтау түр, теуіп мертіктері мүмкін» деген сақтық шараларын таңбаласа, жалпы паремиологиялық мағынасы «өзің жете танымайтын, жақын араласпаған адамға сенім білдіре берме, сырыңды ашпа, оң шешілуіне өзің мүдделі шаруаға тартпа» деген халық тәжірибесінен туындаған халықтық ұстанымды таңбалайды. Ішкі логикалық конструкциясы зат пен оның қасиетінің қатынасына құрылған, имплицитті көмponentтің таңбалануы аналогиялық трансформацияға негізделеді (жылқы → адам). Имплицитті семантикалық компоненттің қалыптасуына жылқымен етене жақын қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарының тұрмыс тіршілігі арқауға алынып тұр. Шеткері-жанам мағыналары жағдаятқа байланысты «мінез-құлқын білмейтін адаммен жақын аралас-

па» (бірнеше даралаушы семемалары болуы мүмкін: әділетсіз адаммен, қатыгез адаммен, сараң адаммен, өтірікші адаммен, ұрлықшы адаммен, т.б.), «білімі мен қабілетін немесе жұмыс істеу дағдысын жете білмейтін адамға ортақ жұмысты сеніп тапсырма» (даралаушы семемалары - жалқау адамға, кәсіби білімі мен білігі жетпетін адамға, қабілеті төмен адамға т.б.) түрінде таңбалаынады. Мақал семантикасындағы көп деңгейлі, көп функционалды құрылым паремияның семантикалық, синтактикалық, прагматикалық қырлары арқылы кеңі түседі. Таңба мен оны пайдаланушылар арасындағы қарым-қатынасты білдіретін прагматикалық аспектісі жағдаятқа байланысты түрленіп отырады. Мақал қазақ-қырғыз тілдеріндегі зат пен оның қасиеті арасындағы қатынас арқылы таңбаланатын *Сырын білмей дос болма* ≈ *Сырын билбей дос бол* бо паремиясымен мәндес.

Түркі тілдеріндегі паремиялардың ішкі құрылымы мақал семантикасы арқылы айқындалатын заттар мен құбылыстардың олардың түрлі қасиеттерінің өзара қарым-қатынасы негізінде қалыптасады. Мысалы, бұл өмір өлім-жітімсіз болмайтынын, ешкімнің де бауырлары әрдайым жанында жүрмейді деген ұғымды беретін – қаз. *Бауыры бүтін пенде жоқ* ≈ қырғ. *Боору бүтүн адам болбойт* ≈ ққалп. *Бауры пүтін бенде болмас* мақалдың ішкі құрылымы зат пен оған тәуелді/меншікті келесі заттың және оның қасиетінің қатынасы арқылы өлімнің ақиқаттығын таңбалайды, логикалық конструкция «бар» ↔ «жоқ» оппозициясының «жоқ» нүктесін негізге алады. Паремия жақынын жоғалтқан адамға жұбату мақсатында қолданылады. Арқа сүйері мықты, сүйеніші бар жан қолдау арқылы мақсатына жетеді немесе жағдаятқа байланысты қандай іс болса да көзін тапса, қиын болса да жүзеге асыруға болады деген тұжырымдамалық ұғымды сипаттайтын – қаз. *Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кірер* ≈ қырғ. *Токмогы күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет* мақалдың ішкі құрылымы бір заттың келесі бір затқа тәуелді қатысы және олардың қасиеттерінің бір-біріне тәуелді қатысы арқылы біртұтас паремиологиялық мағынаны таңбалайды. Қолда бар мүмкіндік-

ті мүмкіндігінше қолдану қажеттігін, әр нәрсенің пайдалы-пайдасыз жағын ажыратып, парқын білу қажеттігін меңзейтін – қаз. *Көзің барда көріп қал, қолың бар да ұстап қал* ≈ қырғ. *Көзүң менен көрүп бақ, қолуң менен қармап бақ* ≈ ққал. *Көзің барда көр, қолың бар да усла* паремиясының ішкі құрылымы әртүрлі заттардың әрқайсысының жеке қасиеттеріне қатысы негізінде қалыптасқанын

Мақал-мәтелдер құрамындағы лексемалық компоненттердің семантикалық өрісі паремиялық мағынаның денотациялық, коннотациялық компоненттерін ажыратуға мүмкіндік береді, бұл паремиялық мағынаның диффузиялық дамуын шамалауға ықпал етеді. «Сөйлеуде қолданылатын есім сөздердің болмыс объектілеріне (референттер мен денотаттарға) қатысты, синтаксистік, логика-семантикалық және прагматикалық факторлар арқылы анықталатын» [1, 264 б.] ішкі референция дифференциалды паремиялар жиынтығын біртұтастандыруға, көп қабатты тұжырымдамалық ойдың қалыптасуына негіз болады, мысалы: қаз. *Емен ағаштың иілгені – сынғаны, Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені* ≈ ққалп. *Емен ағаштың ийілгені – сынғаны, Ер жигиттің екі сөйлегені – өлгені* мақалдарының құрамындағы *емен, ер жігіт, екі* лексемаларының ұғымдық мазмұны шындық болмыстың санада белгіленген элементтері ретінде мақал мазмұнын біртұтастандыруға қызмет етеді.

Мақал-мәтелдердің о бастағы толық құрамын қамтитын этимологиялық мағынасы уақыт өте көмескіленуі нәтижесінде паремиялық мағына дисперсияға ұшырауы мүмкін немесе жалпылама мағынаны қалыптастырушы құрамдас бөліктерінің бірінің тура мағынасы маңызын жоғалтуы да ықтимал. Бұл жағдайда мақалдың келесі құрамдас бөлігінің мәні басымдыққа ие болады да, мәні көмескіленген құрамдас сыңары паремиялық мағынаның экспрессивті қуатын арттыруға, конститутивті қасиетін күшейтуге қызмет етеді: қаз. *Қалыңға құсың түспесін, жаманға ісің түспесін* ≈ ққалп. *Қалыңға қусың түспесін, жаманға исиң түспесін* мақалының бірінші сыңарының тура мағынасы қолданы-

ста маңызды емес, ол екінші сыңардың мазмұнын тереңдетіп, тұжырымдамалық мәнін пысықтап, біртұтас паремиялық мағынаны дәйектеп тұр. Мақал басқа іс түскенде жаман адамнан көмек сұрамауды, ондай адамдар қолынан келіп тұрса да әуреге салып, меселді қайтаратынын сипаттайды. Жағдаяттық қолданысқа байланысты бірнеше мәнде қолданылатын паремияның ішкі құрылымындағы семантикалық компоненттер де көп деңгейлі болып келеді.

Паремиялардың дәйектілікті, негізділікті, өзектілікті қамтитын конститутивті қасиеті жағдаят пен мәнмәтіндік қолданысқа қарай инварианттылықты қалыптастырады: қаз. *Екі аяқтыда бажа тату, төрт аяқтыда бота тату* / *Екі аяқтыда бажа тату, төрт аяқтыда бота тату* / *Екі аяқтыда бөле тату, төрт аяқтыда бота тату* / *Екі аяқтыда құрдас тату, төрт аяқтыда бота тату* ≈ қырғ. *Эки аяктуудан бажа татуу, төрт аяктудан бото татуу* / *Эки аяктуудан бөле татуу, төрт аяктуудан бото татуу* / *Эки аяктуудан курбу-курдаш татуу, төрт аяктуудан бото татуу* паремиясының бірнеше вариантты болып келуі, мақал құрамындағы бажа, бөле/бөлө, құрдас/курдаш ұғымдарының жарыспалылығы тікелей жағдаяттық қолданысқа, паремияны қолданушының мақсатына байланысты тілдік жүйеде таңбаланады.

Нәтижелер

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдерінің мазмұнындағы семантикалық компоненттерге жалпылама сипаттама беру әр компоненттің жалпы паремиялық мазмұн шеңберінде орналасқан паремиясемемалық құрылымдағы мәнін, орны мен қызметін нақтылауға ықпал етеді. Паремиялық мағынаның өзек компоненті мен шеткері-жанама компоненттерінің шегін ажырату, әр қайсысының паремиясемемалық ерекшеліктерін, олардың дифференциал семемаларын анықтау ішкі құрылымдағы таңба мен таңбаланушы ұғымдардың мәнін түсінуге мүмкіндік береді, мысалы: *Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ* ≈ қырғ. *Баиш кеспек бар, тил кеспек*

жок ≈ ққалп. *Бас кеспек болса да, тил кеспек жоқ.* Паремиялардың ішкі құрылымына жүйелік-деңгейлік ұйымдасу тән болғандықтан қазақ, қарақалпақ, қырғыз мақал-мәтелдерінің мазмұнынан да паремиологиялық таңба мен оны қолданушының қарым-қатынасын сипаттайтын прагматикалық компонент орын алады. Мақал-мәтелдердің мазмұндық аясы мен семиотикалық ерекшеліктеріне орай қолданушы жағдаятты ескере отырып, өз ойының дәйектемелік-дәлелдік сапасын арттыруды мақсат етеді.

Көлденең бағытта, тік бағытта да ауқымды паремиологиялық мазмұндағы эксплицитті немесе имплицитті болып келетін тұжырымдамалық ақпарат мақал-мәтелдердің семиологиялық табиғатынан айқын аңғарылады, эксплицитті ақпарат негізінен паремиологиялық мағынаның өзек семасын, имплицитті ақпарат шеткері паремиосемаларды таңбалайды, дифференциал семалары өзек семадан тарай отырып, эксплицитті де, имплицитті компоненттерді таңбалауы мүмкін. Бұл мақал-мақал мәтелдердің ішкі құрылымының көп қабатты иерархиялық сипатымен; мақал құрылымындағы жекелеген заттар мен құбылыстардың, олардың қасиеттерінің, іс-әрекеттің, олардың белгілерінің өзара қатынасымен; халықтың қоршаған орта, әлем туралы нақтылы немесе абстракциялы қабылдауларының тура немесе ассоциациялық мәнімен; аналогиялық трансформацияның уәждік негіздерімен байланысты, мысалы: қаз. *Балаға тиме, бәлесі жұғады. Қатынға тиме, қарасы жұғады* ≈ қырғ. *Балаға тийбе бәлэси жуғат, катынға тийбе қарасы жуғат* ≈ ққалп. *Балаға жақынлама бәлеси жуғады, Қатынға жақынлама, қарасы жуғады.* Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі паремиологиялық параллельдердің өзек семасының таңбалануы дала демократиясына бейімделген еркін ойлы туыс халықтардың дүниетанымына сәйкес қалыптасады. Мақалдардың ішкі құрылымы заттың, құбылыстың, әрекеттің болуы мен болмауын сипаттайтын логикалық конструкциялардың қарама-қарсылығынан тұруы мүмкін, мысалы: қаз. *Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кірер* ≈ қырғ. *Токмогы күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет.*

Паремиялардың ішкі құрылымында таңбаланған тұжырымдамалық ақпарат жағдаяттық қолданыстағы мақал-мәтелдің семантикалық шеңберін кеңейте түседі. Барлық паремиосемалар жинақтала келе мақалдың тұтас идеялық мазмұнын құрайды. Кейде мақалдың тура мағынасы жалпы паремиологиялық мазмұнды анықтаудағы маңызы күңгірттенеді, яғни тура мағына мен ауыспалы мағыналар арасындағы байланыс айқын аңғарылмауы ықтимал. Паремияның имплицитті мағынасы омонимиялық, синонимиялық қатынастармен қатар антиномиялық қатынасты да қамтитын көп деңгейлі, көп функционалды күрделі тұжырымдамалық ойды таңбалайды.

Қорытынды

Халық дүниетанымының, тарихы мен мәдениетінің, тұрмыс-тіршілігінің куәсіндей тілдік жүйеде таңбаланған мақал-мәтелдердің мазмұны тым терең әрі көп қатпарлы. Уақыт өткен сайын қоғамның жаңаруына, құндылықтардың өгеруіне, халықтың саяси-әлеуметтік жағдайы мен тілдік ахуалға байланысты паремиологиялық мағынаның ішкі құрылымында жаңа қабаттардың қалыптасуы мүмкін. Бұл жағдайда паремиялардың вариантылығын қалыптастыратын окказианалды қолданыс факторлары мақал-мәтелдердің сыртқы құрылымымен қатар ішкі құрылымдағы семантикалық компоненттер құрамының дамуына да ықпал етеді. Жағдаяттық қолданысқа байланысты бірнеше мәнде қолданылатын паремияның ішкі құрылымындағы ұғымдық таңбаның көп дейгейлілігіне байланысты семантикалық компоненттер де көп деңгейлі болып келеді. Паремиялардың ішкі құрылымындағы өзгерістер мақал-мәтелдер семантикасындағы өзек компонентке көп әсер ете алмайды, олар негізінен шеткері-жанама компоненттер қатарынан орын алып, паремиосемалардың құрамын, мақалдың жағдаяттық қолданыс аясын арттырады. Мақал-мәтелдердің вариантылық құбылысы – паремиялардың логикалық инварианттар ретінде өмір сүру жолы. Олардың таңбалық сипатындағы ортақтықтар паремияның жалпы мазмұны аясында анықталады.

Мақал-мәтелдердің бастапқы этимологиялық мағынасы уақыт өте көмескіленуі нәтижесінде паремиологиялық мағына дисперсияға ұшырауы немесе жалпылама мағынаны қалыптастырушы бір құрамдас бөлігі тура мағынасының маңызын жоғалтып, келесі бір құрамдас бөлігінің мәні басымдыққа ие болуы ықтимал. Мұндай семантикалық үдерістер паремиологиялық мағынаның экспрессивті қуатын арттыруға, конститутивті қасиетін күшейтуге қызмет етеді, мысалы: қаз. *Қалыңға құсың түспесін, жаманға ісің түспесін* ≈ ққалп. *Қалыңға құсың түспесін, жаманға иің түспесін*.

Паремиалар көпфункционалды таңба ретінде тілдің, таным мен мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады; ұлттық тіл мен ұлттық мәдениеттің ақпараттық-кумулятивтік қызметін жүзеге асыратын қабілетке ие; әрі әлеуметтік қоғамның үйлесімді дамуына ықпал ететін өмірлік ұстанымдардың кешенін құрайды. Паремиологиялық мағынаның ерекшеліктері ішкі құрылым мен сыртқы құрылымның сабақтастығы нәтижесінде ғана анықталады. Бұл жалпы эволюциялық үдерістегі тұлға мен мазмұн үйлесімділігіне негізделеді. Мақал мәтелдердің ішкі құрылымындағы паремиосемалар деңгейлік семанти-

калық компоненттердің жиынтығын құрайды.

Тілдің таңбалық жүйесіндегі мақал-мәтелдердің семиологиялық табиғаты барлық халыққа ортақ «шындық» пен құндылықтарды әр халықтың дүниетанымдық ерекшеліктеріне сай таңбалауымен ерекшеленеді. Қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдері – халықтың дүниетанымына, мәдениеті мен этнографиялық ерекшеліктеріне, географиялық-климаттық, фауна-флоралық ортасына байланысты айқындалатын материалдық және материалдық емес құндылықтардың, халықтың өмірлік ұстанымдарының негізі. Паремиологиялық мағынаның семантикалық аясы мақал-мәтелдердің ішкі құрылымындағы паремиосемалардың көп деңгейлі, көп функционалды компоненттерінің шоғырын таңбалаушы және таңбаланушы белгілері арқылы қалыптасады. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні мен дәйектемелік-дәлелдемелік мәні әлеуметтік өмірдің, жалпы қоғамның тұтас жүйесіне қатысты айқындалады.

Мақала AP08856427 AP08856427 «Рухани құндылықтарды жаңғыртудың паремиологиялық көздері: түркі мақал-мәтелдерін зерттеудің қолданбалы аспектісі» жобасы (2022-2022 жж.) аясында орындалды.

Әдебиеттер

1. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. -440 б.
2. Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. –Алматы: Мектеп, 1983. -231 б.
3. Қайдар Ә. Халық даналығы. –Алматы: Толғанай, 2004. -560 б.
4. Мокиенко В.М. Образцы русской речи: Историко-этимологические очерки фразеологии. – Санкт-Петербург: ФОМО-Пресс, 1999. - 464 с.
5. Верещагин Е.Н., Костаморов В.Г. Язык и культура. –Москва: Русский язык, 1986. -269 с.
6. Тарланов З.К. Язык. Этнос. Время. – Петрозаводск: Издательство Петрозаводского университета, 1993. -222 с.
7. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише).– Москва: Наука, 1970. -240 с.
8. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. –Москва: Наука, 1988. -235 с.

References

1. Kaliyev G. Til bilimi termindерinin tusindirme sozdigi [The explanatory dictionary of linguistic terms] (Almaty, Sozdik-Slovar, 2005, 440 p.). [in Kazakh]

2. Kordabayev T. Zhalpy til bilimi [General linguistics] (Mektep, Almaty, 1983, 231 p.). [in Kazakh]
3. Kaidar A. Halyk danalygy [Folk wisdom] (Tolganay, Almaty, 2004, 560 p.). [in Kazakh]
4. Mokienko V.M. Obraztsy russkoi rechi: Istoriko-etimologicheskiye ocherki phraseologii [Russian speech samples: historical and etymological essays of phraseology] (Saint-Petersburg, FOMO-Press, 1999, 464 p.). [in Russian]
5. Vereshchagin E.N., Kostamorov V.G. Yazyk i kultura [Language and culture] (Russian language, Moscow, 1986, 269 p.). [in Russian]
6. Tarlanov Z.K. Yazyk. Etnos. Vremya [Language. Ethnos. Time.] (Petrozavodsk University Press, Petrozavodsk, 1993, 222 p.). [in Russian]
7. Permyakov G.L. Ot pogovorki do skazki (zametki po obschei teorii klishe) [From sayings to fairytales (notes on general theories of clichés)] (Moscow, Nauka, 1970, 240 p.). [in Russian]
8. Permyakov G.L. Osnovy strukturnoi paremiologii [Fundamentals of structural paremiology] (Nauka, Moscow, 1988, 235 p.). [in Russian]

М.К. Ескеева, М.М. Косыбаев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Семиологическая природа казахских, киргизских и каракалпакских пословиц и поговорок

Аннотация. Всестороннее изучение семантики пословиц и поговорок является важным вопросом, отражающим целостное бытие народа. В статье сопоставляется семиологическая природа языковых систем казахских, киргизских, каракалпакских пословиц, относящихся к кипчакской группе. Конкретизируется, что семантическое поле паремии формируется набором многоуровневых, многофункциональных компонентов паремии во внутренней структуре пословиц. Различаются пороги ядерного и периферийного компонентов семантики пословиц и поговорок, представляющих собой сложный языковой символ, также выявляются особенности единого паремииологического значения. Раскрываются эксплицитные значения и особенности обозначений имплицитных значений в содержании пословиц и поговорок. Связь между символом и обозначаемым понятием во внутренней структуре паремии анализируется применительно к цели и ситуации пользователя пословиц. Показано, что обозначение единого паремииологического значения осуществляется на основе семантического поля лексем во внешней структуре пословицы (предмет и предмет, предмет и его свойства и др.). Воспитательное значение и аргументированное значение пословиц и поговорок определяется применительно к целостной системе социальной жизни, общества в целом. В казахском, киргизском, каракалпакском языках очень часто встречаются паремииологические параллели, их идентичное обозначение как сложное лингвистическое единство характеризуется общностью быта, традиций и жизненных принципов родственных народов с точки зрения общего кипчакского мировоззрения.

Ключевые слова: тюркские языки, пословицы и поговорки, паремииологическое значение, паремииосема, семантическая структура, денотат, эксплицитное значение, имплицитное значение, семиология.

М.К. Yeskeyeva, M.B. Kossybayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semiological nature of Kazakh, Kyrgyz and Karakalpak proverbs and sayings

Abstract. A comprehensive research in the semantics of proverbs profoundly reveals the nature of a nation. The article contrasts semiotics of Kipchak languages group, particularly Kazakh, Kyrgyz and Karakalpak proverbs in the language system. The semantic scope of paremia is specified by the fact that the multi-level and multifunctional components of paremiosems in the internal structure of proverbs are formed by labeling and labeled signs. The article draws the line between the core and peripheral semantic components of proverbs, which is a complex linguistic sign. It also defines the features of a single paremiological meaning. Moreover,

it identifies some labeling peculiarities of the explicit and implicit meaning in the content of proverbs. The relevance between sign and labeled concepts in the internal structure of paremias is studied in view of proverb user's purpose and various cases. The research demonstrates that a single paremiological meaning is labeled within the semantic scope of tokens in the external structure of a proverb (substance and substance, substance and its attributes, etc.). The educational and rational value of proverbs are determined in terms of the entire system of social life and society as a whole. The authors explain the frequent occurrence of paremiological parallels in the Kazakh, Kyrgyz and Karakalpak languages, their identical labeling as a complex linguistic unit, the common life principles and customs of related nations in the context of the general Kipchak worldview.

Keywords: Turkic languages, proverbs, paremiological meaning, paremiosema, semantic structure, denotation, explicit meaning, implicit meaning, semiotics.

Авторлар туралы мәлімет:

Ескеева М.К. – Түркітану кафедрасының профессоры, ф.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қосыбаев М.М. – PhD, Түркітану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Yeskeyeva M.K. – Doctor of Philology, Prof. of the Department of Turkology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kossybayev M.M. – PhD, Associate Professor of the Department of Turkology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.